

BORZSÁK ISTVÁN

„POGÁNY” *ADVENTUS* — KERESZTÉNY ÁDVENT

A FIEC VII. (budapesti) kongresszusán (1983) az *otium*-fogalom változásairól szóltunk — Catullustól Tacitusig. Akkor egy testes könyv (J.-M. André: *L'otium dans la vie morale et intellectuelle romaine*. Paris 1966, 576 l.) ismeretében egészítettem ki a szerző gondolatmenetét a Tacitusból kihámozható tanulságokkal. Most egy másik fogalom — az *adventus* — irodalmi nyomon követésével próbálunk kapcsolódni konferenciánk témájához: hogyan telítődnek a korábbi („pogány”) formák keresztény tartalommal? Mostani vállalkozásunk annyiban különbözik az akkortól, hogy egyelőre hozzáférhetetlennek bizonyult számunkra egy hasonlóképpen terjedelmes mű, P. Dufraigne „*Adventus Augusti — adventus Christi*” c. könyve (Paris 1994, 520 l.), amely bizonyára megkönnyítette volna tájékozódásunkat a végeláthatatlan adattömkelegben. Vállalva a komoly *handicap*-pel járó kockázatot, — *incipiam*.

Illetékességem határain belül maradva mi mással kezdhethném, mint Lucretius Venus-himnuszával:

*Aeneadum genetrix..., alma Venus, ...
per te quoniam genus omne animantum
concipitur...,
te, dea, te fugiunt venti, te nubila caeli
adventumque tuum, tibi suavis daedala tellus
summittit flores, tibi rident aequora ponti
placatumque nitet diffuso lumine caelum.
Nam simul ac species patefactast verna diei...
ariae primum volucris te, diva, tuumque
significant initum percussae corda tua vi...*

Mesterünk, Ed. Norden, szinte ezzel az egy szövegrészlettel is kellőképpen szemléltethette volna „*Agnostos theos*”-ában (150 sk.) az antik vallásos formanyelv hagyományos sablonjait. A Reallexikon für Antike und Christentum „Advent”-cikkének írója (A. Baumstark, I 113.) is ezzel kezdte a szerinte „főleg a hellé-

nisztikus orientáltságú költészet jóvoltából” római közegben is jelentkező, „eredetileg idegen vallásos képzet” bemutatására alkalmas helyek felsorolását, majd a görög ἐπιδημία-terminust az Augustus-kori költők közül még Vergiliusszal és Ovidius két részletével dokumentálja. Az Aeneisben Euander magyarázza el a leendő Róma helyére látogató Aeneasnak a *Hercules invictus*-kultusz *aition*-ját: a Hispaniából megtérő hős *adventus*-a az ittenieknek is segített (a tűzokádó Cacus leküzdésével, Aen. VIII 200—): *attulit et nobis aliquando optantibus aetas auxilium adventumque dei, nam maximus ultor... Alcides aderat*.¹

Hasonlóképpen tanulságos az ide illő Ovidius-részlet, az epidaurosi Asklépios-kultusz római translációjának záróakkordja (Met. XV 669—): a gyógyító isten kígyója sziszegésével jelzi, hogy *megérkeztek* (*praenuntia sibila misit*), és valóban, az istenség *adventus*-ától *megrendül* a befogadására váró szentély (*adventuque suo signumque arasque foresque marmoreumque solum fastigiaque aurea movit*);² a sokaságot ámuló rettegés fogja el (675 *territa turba pavet*); az istenség nyilvánvaló *jelenlétét* nemcsak az ősz pap érzékeli (*cognovit numina*): *en, deus est, deus est!* Baumstark az imént tárgyalt aranykori helyeket még néhány későbbivel is megtoldotta (Sil. It. IX 22; Apul., Met. VI 6 *currum deae prosequentes... aves adventum deae pronuntiant*; IX 22 *ut dei cuiusdam adventus*; Claudian., De rapt. Pros. I 9), majd szemlétét császárkori pénzen olvasható *ADVENTVS*-feliratokkal egészítette ki.

Az antik kultusból eredeztethető κλητικοὶ ὕμνοι (Ruflieder) tárgyalása során Baumstark (117) a bőséges latin anyagot szintén csak Augustus korától kezdve regisztrálja: Hor., C. I 30 *O Venus... transfer te in Glyceriae decoram aedem*; III 4 *Descende³ caelo... Calliope*; Verg., Catal. 14,11 *adsis, o Cythereia*; Tib. II 5,2 *huc age... veni*; III 3,33 (Apollo, vö. Cic., De nat.d. III 23,57 *quem ex Hyperboreis ferunt Delphos advenisse*); Ovid., Am. II 13,21 *lenis ades precibusque meis fave*; Fasti I 712 *Pax ades* (az *Ara pacis* felavatásának évfordulóján); III 2 *Mars ades*; V 663 *clare nepos Atlantis ades*;⁴ Lucanus elvont fogalmat szólít (IV 189): *nunc ades, o concordia*.

¹ A hely megértéséhez sokban hozzájárulnak G. Binder interpretációi: Aeneas und Augustus. Meisenheim a. Gl. 1971, 19 (további irodalommal). Az előzményekből ide vonandó már Aen. VII 69 (az *externus vir*, azaz Aeneas „közelgéséről”: *adventare*), majd a leírás végéről (VIII 301—): *salve, vera Iovis proles, ... et nos et tua dexter adi pede sacra secundo*. A kommentárok nem utalnak a fenti helyen (VIII 200) említett *vágyakozók* (*optantes*) *áhhátának* a halmozott szókezdő *a*-kkal való érzékeltetésére sem.

² Vö. E. Norden: Agnostos theos. Leipzig — Berlin 1913, 149, 2. j. („gemeinitalische Vorstellung”, Verg., Aen. VI 53 *attonita domus*); korábbi pl. Kallimachos Apollón-himnuszában, vö. D. Wachsmuth, Kl. Pauly V. 1599. Az istenség megjelenésének érzékeltetéséhez 1. Aen. III 90 skk. *tremere omnia visa repente, liminaque laurusque dei, totusque moveri mons circum* etc. Tanulságosak Fr. Bömer megjegyzései is (ad Ovid., Met. XV 680): „Der Gott „ist erschienen”, ἐφάνη; *videre, visus* steht geradezu als Term. für die Epiphanie”, vö. XV 32 *visus adesse deus est*. — Asklépios kósi *adventus*-áról: Tac., Ann. XII 61,1.

³ Norden (148) szerint a *descende* (imp.) választása az *O nata mecum* ... ódában is (C. III. 21,7) szándékolt: „az ἐλθέ, βαῖνε, ἴκου, μὲν csupa tipikus imakezdő formula.”

⁴ Az *ades*(te) ovidiusi előfordulásai Fr. Bömer kommentárjában (ad Met. I 64; VIII 598). Az imákban szokásos *ades* vagy *adsis* ellentéte *abes* (pl. Hor., C. IV 5,2), amelyben (a „távollétben”) benne van az óhaj, hogy a megszólított — mint *praesens deus* — mielőbb „ott lehessen” (áldó, segítő) jelenlétével.

Ünnepi megvendégelésekre (θεοδοαίσις, -ξένια)⁵ is így hívták az isteneket: Soph., Oid. tyr. 163 φάνητέ μοι, 166 ἔλθετε, Arist., Thesm. 319 ἐλθε δεῦρο, vö. Verg., Georg. I 18 *adsis favens* (Pan; az ima végén, 42: *ingredere*,^{5/a} sc. Octavianus); Tib. II 1,3 *Bacche veni* (ugyanígy IV 4,9), stb. Az antik hívő néha még siettetné is a szőlített isten „érkezését”: *age, propera, quam primum*. Mesomédés Hélios-himnuszában (SMGr. 662), amely nyilván összefügg a napisten epidémiájának kultikus megünneplésével, Hélios *közeli eljövételéről* van szó (μέλλει γὰρ πρὸς ἡμᾶς βαίνειν), ezt várja áhítatos csendben az egész természet.

Tudomásunk szerint sem Norden, sem az *adventus*-szal kapcsolatban kitapintható vallásos formanyelvi jelenségek újabb kutatói nem vonták be vizsgálódásaik körébe a Faunushoz intézett horatiusi ódát (III 18):

*Faune, Nympharum fugientum amator;
per meos finis et aprica rura
lenis incedas abeasque parvis
aequus alumnis.*

A „vad”⁶ Faunust Horatius itt is (mint C. I 17,1) Pannal vagy éppen az „erdőkből lehozott” szatírokkal (Ars p. 244 *silvis deducti Fauni*) azonosítja és isteni hatalmának megnyilatkozásaira való szokásos hivatkozás helyett — egészséges „pogány” közvetlenséggel — az „együgyű” (C. II 8,14) nimfák hajkurászójához fordul kérésével: a tűző déli verőfényben *enyhítő* (áldásos, nem „páni riadalmat” keltő) legyen óhajtott megjelenése csakúgy, mint távozása is kegyes.⁷

Más indíttatásból invokálja Vergilius a Georgica elején a Faunusokat és Dryasokat (*agrestum praesentia numina*), majd az arkadiai Pant: *adsis, o Tegeaeae, favens*, hogy költői foházkodását az Octavianushoz intézett — az *incedas*-szal azonos jelentésű — *ingredere*-vel zárja (Georg. I 42). Bukolikus környezetben ez tükröződik a VII. ekloga pásztorainak versengésében: a szép Alexis *jelenlétében* terítve a fák alja gyümölcscsel (54 *strata iacent passim sua quaeque sub arbore poma*), az egész világ csupa mosoly, derű (55 *omnia rident*, — mint Venus epiphániája nyomán Lucretiusnál; vö. Hor., C. I 2,33 *Erycina ridens*); bezzeg ha távol lenne (56 *montibus his abeat*), még a folyók is kiszáradnának. A másik pásztor ezzel, a szárazsággal kezd az éneklést (57 *aret ager, vitio moriens sitit aeris herba...*), de ha az imádott lény *megjelenik* (59—): *Phyllidis adventu nostrae nemus omne virebit, Iuppiter et laeto descendet plurimus imbri*, — kivirul minden, és bőséges eső gondoskodik a bőséges termésről.

⁵ „Theoxenia und ἐπιδημία, d.h. periodische Götteradvente”: D. Wachsmuth: Kl. Pauly V. 1599.

^{5/a} Vö. Ovid., Met. IV 28. *quacumque ingrederis* (sc. Bacchus): „Wort hoher Sprache” (F. Bömer: l. kommentárját ad VII 498, további helyekkel).

⁶ Vö. Fr. Altheim: Röm. Religionsgesch. II (1932) 73 skk.

⁷ Vö. A. Baumstark: RAC „Advent” 115 (az Ἀναγώγια és Καταγώγια megünneplése kapcsán): „Gehen und Kommen der Gottheit” (als über das Meer erfolgend vorgestellt).

A Faunus-óda második versszakának kezdő *si*-je az előbb előadott kérés (*lenis incedas...*) remélt teljesülésének az imákban szokásos feltétele; a következőkben a költő már a beteljesülést, a falusi Faunus-ünnep paradicsomi zavartalanságát festi:

*Ludit herboso pecus omne campo,...
festus in prato vacat otioso
cum bove pagus,*

*inter audacis lupus errat⁸ agnos,
spargit agrestis tibi silva frondes, —*

a parasztember pedig úgy döngeti táncos jókedvében a földet, mint Róma népe az egyiptomi veszedelem elmúltával (a Kleopatra-ódában, I 37). Van is ok a vigadásra: a szelíden bevonuló isten békességet hoz, mint a próféciák csodás gyermeke: *nec magnos metuent armenta leones* (Verg., Ecl. IV 22). Ezért érezhették rokonnak Vergilius keresztény olvasói csakhamar Ézsaiás könyvéből a Messiás béke-országáról szóló ígéket (11,6—): „És lakozék a farkas a báránnyal és a párdúc a kecskefiúval..., és egy kis gyermek őrzi azokat” (ugyanígy 65,25; a gyermek születéséről: 9,5). A bárányok nyugodtan merészkedhetnek a farkas társaságába, és most a farkast sem bántja senki, mint ahogy az ihlet ünnepi pillanataiban az sem bántja az erdőben önfeladten kószáló költőt (C. I 22,10—).

Külön kell szólnunk a 14. sorról: *spargit agrestis tibi* (sc. Fauno) *silva frondes*. Már az eklogák boldog pásztora is lelkendezett a fák alján terítve halmozódó gyümölcsök láttán, de itt többről van szó: a költő látomásában az erdő úgy terít lomb-szőnyeget a bevonuló — és *parvis aequus alumnis* — isten lába alá, mint ahogy a megújuló tavaszi természet ünnepli az éltető (*alma*) *Venus adventus*-át (Lucr. I 7): *tibi suavis daedala tellus summittit flores*. (Ugyanígy *ibid.* I 194 *laetificos fetus*; Prop. I 2,9 *colores*; Luc. IV 410 *pabula*.) Mindannyian a virágvasárnapi bevonulásra gondolunk (Mt. 21,8): „A sokaság pedig felső ruháit az útra teríté, mások pedig a fákról gallyakat vagdálnak és hintenek vala az útra.” (Vö. Mk 11,8: „Sokan felsőruhájukat terítik az útra, mások a mezőn vágott lombos ágakat...”)⁹

A. Kiessling régebbi kommentárja még őríz valamit a virágvasárnapok hangulatából és az ősi szokásokból: „Wie sonst zu hohen Festtagen der Wald geplündert wird, um Laub zu streuen zum Schmuck der Strassen, so streut am 5. Dez. der Wald von selbst seine Blätter.” Ezt az átdolgozó R. Heinze mással pótolta: „Der Wald... streut heute, dem Gott zuliebe, *agrestes frondes* — die sind dem *deus agrestis* das liebste, — wie man, andere Götter oder Herrscher zu ehren, ihre Feststrasse mit Blumen bestreut”, és utal három helyre: Apul., Met. XI 9,2 (az Isis-körmenetben

⁸ Különben a farkas legfeljebb vész idején tagadja meg ragadozó természetét: *non lupus insidias explorat ovilia circum, nec gregibus nocturnus obambulat* (Verg., Georg. III 537 sk.).

⁹ Vö. Hilar. in Mt. 21,2: *vestimenta sua incedentis (Christi) itineri substernunt*.

az asszonyok *de gremio per viam, qua sacer incedebat comitatus, solum sternebant flosculis*); Charit. III 2 (a regény hősnőjének epiphániája); Curt. Ruf. V. 1,20 (Nagy Sándor babiloni bevonulása).¹⁰

Az utoljára hagyott részlet különös figyelmünkre tarthat számot: Arbéla után a csata színhelyéről megfutamodó Mazaiaos a győztes Nagy Sándor elébe járul (V 1,17 *supplex occurrit*) és szabaddá teszi az utat Babilon városába; *gratus adventus eius* (ez is *adventus!*) *fuit regi*. A király bevonulását váró sokaságból Bagophanes, a perzsa kincstár őre, hogy el ne maradjon Mazaiaos buzgólkodása mögött, *totum iter floribus coronisque constraverat, argenteis altaribus utroque latere dispositis*.¹¹ Chr. Schoettgen régi (Lipsiae 1736) kiadásának jegyzeteiben egyebek közt Cicero *sacrum exemplum*-ára, a Verrestől elhurcolt Diana-szobor „kikísérésére” (De sign. 35,77 *coronis et floribus, ture, odoribus incensis*) történik hivatkozás; de a tiszteletadásnak ez a látványos módja előbb-utóbb halandó embereknek is kijárt — *adulationis causa*. Az újabb kori magyarázók jórészt Justus Lipsius Tacitus-kommentárjából (*ad Hist. II 70,2 nec minus inhumana pars viae, quam Cremonenses lauro rosisque constraverant... regium in morem*, — Vitellius dicstelen bevonulásáról) merítik tudásukat. Itt Lipsius a „*foeda, sed vetus adulatio*” előzményeként a tragikus sorsú Arsinoé esetére utal (Iust. 24,3,4), aki leendő férjének fogadására (*in adventum eius*) Kassandreia városát öltözteti díszbe: *domos, templa ceteraque omnia exornari iubet, aras ubique hostiasque disponi*. Valerius Maximus „Emlékezetes példái” között (IX 1,5) szerepel Q. Caecilius Metellus Pius, aki Hispaniában proconsuli bevonulásait (*adventus*) *ab hospitibus aris et ture excipi patiebatur*; de így fogadták a Galliából visszatérő Caesart is (B. G. VIII 51 *Caesaris adventus*; vö. Suet., Nero 25).

¹⁰ Kallimachos Hekaléjában (Pfeiffer, No. 288) a marathóni bikát legyőző Théseus lába elé a tömeg lombokat terít (φυλλοβολία), vö. Szepessy Tibor: Ant. Tan. 36 (1992) 30; ehhez I. A. Hug: RE „Phyllobolia” 1025 (utalással egyebek közt Plutarchos Pompeius-életrajzára, c. 57). A halálosnak látszó sebesüléséből éledező Nagy Sándort hasonlóképpen fejdísz-szalagok (ταῖνιαι) és mindenféle indiai virágok özőnével ünneplik makedónjai: Arr., Anab. VI 13,3; az óceán megpróbáltatásaiból szerencsésen visszatérő Nearchos fogadtatása ugyanígy zajlik: Jacoby: Fr. Gr. Hist. 133 F 1,36,3 (ταῖνιηοί τε καὶ ἄνθεσι πρὸς τῆς στρατιῆς βαλλόμενος), vö. Polyb. 18,46,12; Liv. 33,33,2; Lucr. II 626 skk. (Magna Mater bevonulása.) Rómában a triumphatort árasztják el rózsákkal: Ovid., Am. I 2,40; Tr. IV 2,50; Ex P. II 1,36; I. még Th. Klauser: RAC „Blume” 449 (további helyekkel); W. Ehlers: RE „Triumphus” 502. — A. Hug (fentebb id. RE-cikkében) az antik tetszésnyilvánítás „feltűnő módjaként” említi az ünnepeltnek „kalapokkal” (!) és ruhákkal való elárasztását” (einen mit Hüten und Kleidern zu überschütten), nyilván tévesen. — Tanítványom, Gloviczki Zoltán, a virághintés ősi szokásának (szertartásának) bizarr *survival*-jaként a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára kiötlött bértollnoki „tömegdalt” idézte az utókor emlékezetébe: „Szórjatok rózsát Rákosi elvtárs elébe!” Erre hivatkozik Niederhauser Emil is: Magyar Tudomány 1999/11, 1385; az ugyanitt említett utcai „zakatolás” tudományunk XX. századi történetének nem a legdicsebb mozaikdarabja.

¹¹ A folytatás (21) a római diadalmenetek látványosságait vetíti elénk: *dona sequebantur, greges pecorum equorumque, leones quoque et pardales caveis praeferebantur*. A Horatiustól körülményesen leírt zsiráfok (Epist. II 1,195) Caesar győzelmi játékainak voltak szenzációi 46-ban: Cass. Dio 45,23. — Itt utalunk a római diadalmenetek színes leírásaira, amelyeknek további színezésével későbbi korok prédikátorai a jeruzsálemi bevonulás nagyszerűségét igyekeztek érzékeltetni; vö. Az antikvitás XVI. sz. képe (Bp. 1960) 173 skk. és 469 skk. A *triumphus* modern feldolgozói (W. Ehlers: RE „Tr.” 493 skk.; R. Payne: The Roman Triumph. London 1962; M. Lemosse: ANRW I/2, 442 skk.) a diadalmenet virágvasárnapi vonatkozásaira nem térnek ki.

Későbbről most csak a kereszténység egyik hiteles tanúját, az ifj. Pliniust idézzük, aki egy alkalommal a nikaiai gymnasium újjáépítésének nehézségeiről számol be, amelyet a város lakosai még az ő *adventus*-a, tehát Bithyniába érkezése előtt kezdtek el (Ep. X 39, 4). Az *adventus* azonban — mint fentebb láttuk, — hatósági személyek alkalmi látogatását is jelentette, és hogy egy ilyen kiszállás komoly terheket rótt az érintettekre, mutatja egy másik levél (IX. 33., 10): *magistratuum adventu et mora modica res p. novis sumptibus atterebatur*.

A császári látogatások (*adventus Augusti...*) emlékére vert pénzek méltatása túlvezetne illetékességi körünkön. (Már csak utólag hivatkozhatunk Joachim Lehnen könyvére: *Adventus principis. Untersuchungen zu Sinngehalt und Zeremoniell der Kaiserankunft in den Städten des Imperium Romanum*. Frankfurt a.M. 1997.) Az irodalomnál maradva: mai olvasó groteszk túlzásnak érzi Vergilius látomását, ill. *vaticinium ex eventu*-ját, ahogyan Octavianus (*et omnis Iuli progenies*) világrajövetelét Anchisesszel megjövendölteti (Aen. VI 789—):

*Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio...
Huius in adventum iam nunc et Caspia regna
responsis horrent divum et Maeotia tellus
et septemgemini turbant trepida ostia Nili...*

Vergilius sorainak hatását azonban sem az *adventus* főnév vagy az *advenire* (*adventare*) ige gyakori — hétköznapi — előfordulásának, sem az írói sablonok elköptatottságának tudomásulvétele nem ronthatja le, mert a Mediterraneum egészére kiterjedő évszázados vérontás, zűrzavar és veszélyeztetettség óhajtván várt megszűntének, az új század, új reménység átélt bizonyosságának adnak hangot, immár még bizonyosabban, mint a IV. eklogának a világmegváltó gyermek, a *nova progenies* eljövetelét sejtető prófécijában. (Mellesleg a majd Asinius Pollio consulságával beköszöntő új világkorszak is a *decus hoc aevi eljövetelét* ígéri: *te consule inibit*, azaz *introitus*-át akkor ünnepelheti.)

Részletes tárgyalást igényelne ebben az összefüggésben Horatius IV 5. ódája (*Divis orte bonis...*) is. A kezdő versszakban elhangzó kérdéshez (*abes iam nimium diu, maturum reditum pollicitus redi*) a magyarázók nem fűznek megjegyzést, akár csak a korábbi *Iam satis terris...* (C. I 2) záróimájának Octavianus-Mercurius-epiphaniájához: *serus in caelum redeas diuque laetus intersis populo Quirini*; l. fentebb is: 93. l., pedig sokat elárul az egész költemény mondanivalójáról: a megszólított még mindig *nincs jelen*, és a gondjaira bízottak *visszavárják*, mert távollétében nem láthatják arcának a tavaszi naphoz hasonlított, boldogító ragyogását, a σωτηρία-elképzések éltető fényét, amely *adfulget populo*, — mint ahogy a császárkori görög feliratokon ünnepelt „új Héliosok” is — mint pl. Nero — ἐπὶ λάμπουσιν az emberiségre. (A kifejezés már az Iliasban: XVII 650.) Ugyanezt olvastuk a lucretiusi Venus-epi-

phaniában, vagy a „megváltó” Epikuroshoz intézett himnusz fény-szimbolikájában (III 1—): *e tenebris tantis tam clarum extollere lumen qui primus potuisti inlustrans commoda vitae*, vagy akár a száműzetésből hazatérő Cicero magabiztos kijelentésében (De domo 28,75): *me patria sic accepit, ut lucem salutemque redditam sibi... accipere debuit*. Ez a szimbolika, melynek alkalmazását a modern kor embere értetlenkedő fejcsóválással (Syndikus II. 344) fogadja, nagyon régi időkbe nyúlik vissza: Aristophanés a madarak országának uralkodóját fénylő csillaghoz (Av. 1709), nejét, a beszélő nevű Basileiát pedig a nap sugaraihoz (1711) hasonlítja. Aristophanés vígjátéki célzásai mögött Alföldi András annak idején a keleti (perzsa) udvari szertartások rekvizitumait gyanította.¹² Ezek szerint az epiphania-elképzelés nemcsak „különféle mediterrán — egyiptomi, krétai, hetita, homérosi — vallások sajátos jellemzője”,¹³ hanem figyelmünket az ókori Kelet távolabbi jelenségeire is ki kell terjesztenünk, és korántsem csak a görögöket mondhatjuk „az epiphania népének”,¹⁴ továbbá aligha beszélhetünk Rómában az epiphaniáktól való „tipikus tartózkodásról” (Epiphanien-scheu).¹⁵ Hellénisztikus uralkodóknak a naphoz (vagy csillaghoz) való hasonlítása általános volt.

Közismert az a halikarnassosi felirat (Greek inscr. in the Brit. Mus. 894), amelynek Augustus-dicsérete szinte parafrázisa lehetne Horatius „magyarázatának” (C. IV 5,17 *etenim...*), hogy ti. miért várja haza a *patria* oly „hű vágyakozással” (15 *desideriis icta fidelibus*) Augustust: „mert örvend a békének a szárazföld és a tenger; a városok virulnak törvényességben (ἐὐνομίᾳ), egyetértésben (ὁμονομίᾳ) és (a lefordíthatatlan) σωτηρία-ban.” (Syndikus parafrázisa — II. 339 — kényelmes, de pontatlan: „Gedeihen”). Az áldott jelen képei mögött az olvasók ott érezhetik a közelmúlt áldatlan állapotait, a biztonság, béke stb. ellentétét, ill. hiányát; vö. Verg., Georg. I 505 skk.

Mit jelent most mindez az *adventus* keresztény értelmezése szempontjából?¹⁶ *Adventus* jelentheti *Krisztus eljövételét*, mint múltbeli történeti eseményt, és *újra eljövételét*, *diem irae*, *diem illam* (ἐλευσις és εἰσοδος, ill. παρουσία és ἐπιφάνεια). Csak később alkalmazták ezt a szót a karácsonyi felkészülés (*praeparatio*) időszakának meghatározására oly módon, hogy az illető időszak vasárnapjait vagy liturgikus szövegeit „*de adventu Domini*” jelölték. Hilarius (IV. századi galliai — poitiers-i — püspök) háromhetes előkészületről ír, de nem Karácsony, hanem Epiphania (Vízkereszt) ünnepe előtt, vagyis december 17-től január 6-ig; a továbbiakban ez az előkészület vagy három, vagy négy (a szír jakobitáknál öt) vasárnapot foglalt magába. Nyugaton az adventi liturgia egyrészt Jézus születéséhez, másrészt nyilvános fellépéséhez kapcsolódott. A római *adventus* ünnepnapjainak ún. „O — antifónái” félreis-

¹² Vö. W. Ehlers: i. m. 500.

¹³ Alföldi A.: Róm. Mitt. 49 (1934) 88 skk.; vö. E. Doblhofer: Die Augustus-Panegyrik des Horaz. Heidelberg 1966, 17 skk. és 86 skk.

¹⁴ D. Wachsmuth: Kl. Pauly V. 1599: „Eigenart verschiedener mediterraner Religionen.”

¹⁵ E. Pax: RAC „Epiphanie” 838.

¹⁶ A következőkhöz 1. A. Baumstark: id. RAC-cikkét, 117 skk.

merhetetlen folytatásai az antik „szólító (hívogató) himnuszoknak” (Ruflieder), így például a december 17-i: „*O Sapientia, quae ex ore Altissimi prodiisti... veni ad docendum nos viam prudentiae*”, a *veni*-t erősíti a december 19-iben felhangzó *iam noli tardare*. Hasonló a görög Προεόρτια-szövegekben olvasható Βηθλεεμ ετοιμάζου, vagy εὐτρεπίζου felszólítás.

Érdekes A. Baumstark „Advent”-cikkének (RAC I. 125) a szentek „látogatásairól” szóló zárófejezete: az antik istenek epidémiájának képzete a keleti keresztények néphagyományában is öröklődött. Így Szt. Tekla évenként egyszer tüzes szekéren jelenik meg az éber híveknek, hogy velük együtt ünnepeljen, de így „látogat el” Pál apostol is Rómából szülővárosába, a kilikiai Tarsosba.

Az Apostolok cselekedetei szerint (14,6) Pál nem éppen békés körülmények között *menekül* apostoltársával a lykaoniai Lystrába, ahol csodatétele (egy sánta ember meggyógyítása) láttán a sokaság Λυκαονιστί így kiált fel: *Dii similes facti hominibus descenderunt ad nos!* (14,11: Barnabást Zeusnak, Pált pedig Hermésnek hitték, *quoniam ipse erat dux verbi, ὁ ἡγοούμενος τοῦ λόγου*.)

Ezek után továbbra is a blaszfémia kockázata nélkül merünk hivatkozni Philemon és Baucis sajátos előázisai történetére (Ov., Met. VIII 616—724), amelynek párhuzamait a Bibliából is ismerjük. A Genesisben (1 Móz. 18,1) azt olvassuk, hogy „megjelenék az Úr (Ábrahámnak) a Mamré tölgyesében” és ott két kísérőjével együtt szíves fogadtatásban részesül: az élemedett Sára lángost süt, a hasonlóképpen öreg Ábrahám egy „gyenge kövér borjút” kerít elő, majd vajjal és tejjel kínálja őket. A jótett helyébe kapott (és teljesülendő) ígértet elhangzása után következik a bűnös Sodoma és Gomora pusztulása, — akárcsak előbb az özönvíz (Gen. 6—8), amely által Isten úgy vesztette el az erőszakoskodással megtelt földet (6,13), mint Ovidiusnál (Met. I 163 skk.) az elvetemült Lykaón merénylete után Zeus a bűnös emberiséget, vagy Phrygiában Philemon és Baucis kivételével a *vicinia impia*-t (Met. VIII 689 skk.).

Mindezek alapján a Metamorphoses érdekes magyarázója, Fr. Bömer (*ad* VIII 616, p. 191) okkal következtethet arra, hogy „Kis-Ázsiának ezen a vidékén a Kr. u. I. században olyan képzetek éltek elevenen, amelyek a Philemon-történet költői tükörképében jelennek meg.” Bömer körültekintően fogalmaz: „Nem zárhatjuk ki, hogy Ovidius itt valamiképpen (in welcher Weise im einzelnen auch immer) zsidó hagyományokra megy vissza, mivel biztosan állíthatjuk, hogy Ovidius és kora hasonló eredetű hagyományokat más esetekben is ismert.” A szerző itt — egyebek közt — az emberteremtés ovidiusi (Met. I 76 skk.) és bibliai leírása közti esetleges összefüggés „fölöttébb delikát kérdésére”, a Sámson és Delila-motívumnak az ovidiusi Scylla-epizódttól „lényegileg aligha különböző” (kaum wesensverschieden) voltára utal, és a Philemon és Baucis-történettel kapcsolatban részletesen ismerteti az isteni látogatásoknak az Odyszeiától kezdve nyomon követhető változatait, a csodás elbeszélésnek „inkább költői, semmint vallásos környezetét” (Umwelt), egészen Jézusnak az Emmausba igyekvő tanítványok előtt való megjelenéséig (Lk. 24,15—31), vagy éppen a Grimm-mesékből is közismert legendáig („als der liebe Gott noch selber

unter den Menschen wandelte”), sőt Afrikáig, — úgyhogy E. Rohde nézetét („von dem ältesten Schatz gemeinsamer indogermanischer Mythenbildung”) joggal minősíti „nyilván túl szűknek” (Komm. IV 192).¹⁷

Ha tehát Venus tavaszi epiphániájának lucretiusi, vagy Faunus áldásos megjelenésének horatiusi ábrázolását bárki is összehasonlíthatatlannak vélné a jeruzsálemi bevonulással, gondoljon — például — Prudentius himnuszaira. A „keresztény Horatius” Romanus vértanúságának elbeszélésében kiteregeti a sokistenhívő Róma „misztériumainak” szennyését, az olyposiak minden gyalázatát; nevetségesnek, visszataszítónak minősíti a Faunusokat, Priapusokat, nimfákat, vagy a „békák módjára a tó mélyén tanyázó vízilakókat” (242— *Faunos, Priapos, fistularum praesides, Nymphas natantes incolasque aquatiles sitas sub alto more ranarum lacu*; az utóbbi tétel az ősidőktől fogva tisztelt *di Indigetes* persziflálása, vö. Arnob. 1,36 *Indigetes, qui in flumen repunt et in alveis Numici cum ranis et pisciculis degunt*), de a „barbár rítusokon és a piszkos Iuppiteren Laurentius vértanú vezetésével győzedelmeskedő Krisztus-hívő Róma — *feritate capta gentium* — most már igája alá hajtotta a monstrum-bálványokat”, úgyhogy a szent boldogan vállalja a mártíromságot (218—): *Malim dolore asperrimo | fragmenta membrorum pati, | et pulcher intus vivere!* Mi más ez, ha nem a rút Panra emlékeztető Sókratész imájának (Plat., Phaidr. 279) latin változata: ὃ φίλε Πᾶν ... δοίητέ μοι καλῶ γενέσθαι τᾶνδοθεν ...

Az iménti Arnobius-idézet (Adv. nat. 1,36) után nem sokkal (1,38) meglepetéssel olvassuk a lucretiusi Epikuros-elogium (III 1 skk.) átformálását Krisztus dicsőítésévé. Lucretius áradó költőiségének alkalmazása az igazság *valódi* megjelenítőjére persze nem jelenti Krisztus „epikureizálását” (W. Schmid, RAC V 813); Lucretius Epikuros-dicsérete nem a keresztény írónak az epikurosi tanításokkal való azonosulását, hanem éppenhogy annak ellenkezőjét bizonyítja: Arnobius Krisztusa nem „kapcsolódik” Epikuroshoz, hanem *cáfolja* a görög filozófust, — mint ahogy az epikureizmust különben sem tekinthetjük semmiképpen a görög filozófiától a kereszténységhez vezető hídnak.¹⁸

Meglepő, de magyarázható jelenség, hogy nemcsak sztoikus, hanem itt-ott bizonyos epikureus megfogalmazások (szentenciák) is beszüremkednek keresztény florilegiumokba stb. Schmid példa gyanánt Nilos apát parainesiseire hivatkozik (PG 79,1249), és lehetségesnek jelzi, hogy az ἀρχὴ σωτηρίας ἢ ἑαυτοῦ κατάγνωσις szenten-

¹⁷ L. még F. Bömer kommentárját (Ovid., Met. IV 663 skk., II 199. l.) a Perseus-monda és a bibliai „nagy haltól benyelt”, majd onnan a szárazra kivetett Jónás próféta mítosza közt feltételezhető összefüggésről. — Bár a *descensus*-témát nem tárgyalja, mégis tanulságos *Fáj Attila* könyve: A Jónás-téma a világirodalomban. Roma 1977. — A vendéglátókat próbára tévő (romanizált) germán istenalakról (Mercurius Hranno) 1. G. Neumann: Früheste Zeugnisse unserer Sprache. Jahrb. der Akad. d. Wiss. in Göttingen 1994, 104 skk.; ovidiusi összefüggéseiről: Ant. Tan. 40 (1996) 193 sk.

¹⁸ W. Schmid: *ibid.* — A kérdéstről legújabbban: M. Testard: Epicure et Jésus-Christ. REL 75 (1998) 20 skk.

cia tulajdonképpen epikurosi *dictum*, amelyet különben csak Seneca latin fogalmazásában (Epist. 28,9) ismerünk (vö. Theod. Kyr. PG 83, 1233 A), mint ahogy az epikurosi *otium*-eszmény is krisztianizálódhatott (Greg. Naz. PG 35, 413—). Ebben az összefüggésben olvasható az a megjegyzés, hogy „e téren még lehetségesek kisebb-nagyobb *trouvaille*-ok” (805: „Vielleicht ist in diesem Bereich noch der eine oder andere kleine Fund zu machen”). Ilyen *trouvaille*-ként regisztrálhatjuk azt a magyar nyelvemléket (Példák könyve, Nyt. VIII. 95), amely Joh. Herolt (Discipulus) *exemplum-gyűjteményére* vezethető vissza (Virtutes 26): *Ego sic vixi, ut nullum hominem turbavi, nec ab aliquo turbatus sum*, — ami végső soron nem egyéb, mint Epikurosnak az ataraxiáról szóló első *kyria doxája*: *quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium* (Cic., De nat. deor. I 30,85). Így formálódott az „isten-telen” Epikuros bölcsessége istenessé, a középkori szerzetesek éleleteszményévé.¹⁹

Bonyolult folyamatok egyetlen szeletét próbáltuk nagyjából áttekinteni. Összefoglalásként a RAC tanulságos „Epiphanie”-cikkének zárófejezetéből (E. Pax, V. 907: Christliches Regulativ) idézünk: A keresztény *epiphania*-fogalom — és így a rokon *adventus* is — „végső soron az Ószövetségben gyökerezik, amelynek nézeteit a diaszpóra zsidósága öntötte át az antikvitás képzeletvilágába. Erre az alapra építve nyerte el jellegzetes vonásait (seine eigentliche Ausprägung) az Újszövetségben, mégpedig úgy, hogy bizonyos nyelvi, irodalmi, vallás- és művelődéstörténeti elemek — részben apologétikus céllal és kellő módosítással — kerültek át az antikvitásból.”²⁰

1999. aug. 18.

¹⁹ W. Schmid: i. m. 805: „Fälle eines Hineinrutschens epikureischer Sentenzen.” — Az antik hagyománynak a kereszténységgel való egyeztetési kísérleteiről (Lucretius „krisztianizálásáról”) l.: Lucretius és a felvilágosodás. Ant. Tan. 34 (1989—90) 127 skk. = Dragma I 343 skk; vö. Dragma II 360.

²⁰ A bevezetésben említett *Dufraigne*-monográfia alcímét csak 1999 utolsó napjaiban olvashattam, amikor a könyvet megkaptam: „Recherche sur l’exploitation idéologique et littéraire d’un cérémonial dans l’antiquité tardive.” Így már megbocsáthatóbb, hogy az *adventus*-témát e nélkül próbáltam áttekinteni. A későbbi fejlemények feldolgozását csak úgy nem vállalhattam volna, mint ahogy a gazdag numizmatikai anyag bevonása elől is okkal zárkóztam el; *D.* kompetenciája erre is kiterjed. Ő viszont jórészt figyelmen kívül hagyta a klasszikus szerzőket, bár néhány hivatkozása (így pl. Aisch., Ag. 914; Plut., Cato m. 12,1; vagy a bibliai Eszter könyvének [8,15] Targum-parafrázisa: *cum exiret Mardocheus porta regis, plateae erant myrtis constratae*; ugyanígy Hérod. VII 54 és VIII 99; hasonlóképpen Eustathios bizánci regényében: „il s’agit d’un usage bien implanté dans le monde méditerranéen”) üdvösen egészítheti ki fejtegetéseinket. Érdekes az is, amit *D.* (*J. Matthews* nyomán: Western aristocracies and imperial court. Oxford 1975, 228) Attilának „valahol Valachiában” képzelendő „barbár udvaráról”, fiatal lányok ünneplő *occursus*-áról és ennek bibliai párhuzamairól ír; vö. Curt. Ruf. VIII 9,28; *F. Altheim*, Gesch. der Hunnen, IV 28 skk. *D.* könyvéből különben is sokat profitálhatunk. Például (132) a Máté-evangélium δούλιος καὶ δοῦλα πολλὰ -ját (24,30) — ószövetségi előzményeivel, valamint a Miatyánk utolsó mondatában olvasható doxológiával együtt — most még bátrabban merjük rokonítani az iráni *χvarənah*-val (Dragma I 86, 2; a perzsák *hvareno*-ját *D.* is számon tartja: 157).